

Doktor Antoine Barthélémy Clot ve Osmanlı Mısırı'nda Modern Hastane ve Tıbbiyenin Doğuşu Üzerine Bir İnceleme

Selda GÜNER ÖZDEN

Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara

E-Mail: sguner@hacettepe.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0669-8900

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15.05.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 05.12.2023

ÖZ

ÖZDEN GÜNER, Selda, **Doktor Antoine Barthélémy Clot ve Osmanlı Mısırı'nda Modern Hastane ve Tıbbiyenin Doğuşu Üzerine Bir İnceleme**, CTAD, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s. 1471-1498.

Tıp, birey ve cemiyetin sağlığını ilgilendiren bir mesele olarak 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır Eyaleti'nin batılılaşmasında önemli bir alanı temsil etmektedir. Bu çalışmada Mısır'da tüm reform sürecini başlatan Mehmed Ali Paşa zamanında bir mekteb-i tıbbiye kurulmasının sebepleri ve aşamalarını Antoine Barthélémy Clot Bey (1793-1868)'i merkeze alarak incelemek amacındayız. Bir kurucu figür olarak Clot Bey Mısır'a geldiği 1825 yılından itibaren modern tıbbın teşkilatlanmasında doktor ve hoca olarak görev yapmış, Kahire'de bulunduğu yıllarda (1825-1849, 1856-1858) gözlem ve tecrübelerini rapor, akademik makale ve hatırat olarak kaleme almıştı. Bu çalışma onun modern tıbbın organizasyonu, bir hastane ve tıp okulunun kuruluşu aşamasındaki gözlemlerine yer vermektedir. Modern tarih yazıcılığı kimi zaman tıbbın modernleşmesini söz konusu Afrika ve Asya olduğunda

kolonyal bağlamda incelemeye meyleder. Ancak bu çalışmanın amacı bilimsel tıbbın 19. Yüzyıldaki yükselişine paralel olarak devletlerin kendi halk sağlığı sistemlerinin sorumluluğunu üstlenmeye başladıkları ve salgın hastalıklarla mücadelede milletlerarası önlemlere dayanan (karantina) anlaşmaların doğduğu bir bağlamı merkeze almaktır. Batı Avrupa ekonomisine entegre olmaya çalışan ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na yeni Mısır ordusuyla isyan eden Mehmed Ali Paşa'nın Batılılaşma projesinin bir alanı olarak sağlık reformu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Kolonyalizm, Antoine Barthélémy Clot, Tıp, Ebu Za'abel Mekteb-i Tıbbiyesi.

ABSTRACT

ÖZDEN GÜNER, Selda, **Antoine Barthélémy Clot, a French Doctor and an Assesment on the Foundation of the Modern Hospital and Medical School in Egypt**, CTAD, Year 19, Issue 39 (Fall 2023), pp. 1471-1498.

Medicine, as an issue concerning the health of the individual and society, represents an important area in the Westernization of the 19th century Ottoman Empire and the Egyptian Province. The aim of this study is to examine the reasons and stages of the establishment of a school of medicine during the reign of Mehmed Ali Pasha, who initiated the whole reform process in Egypt, by focusing on Antoine Barthélémy Clot Bey (1793-1868). As a founding actor, Clot Bey had been involved in the organisation of modern medicine as a physician and teacher since his arrival in Egypt in 1825, and had written his observations and experiences as reports, academic articles and memoir during his years in Cairo (1825-1849, 1856-1858). This article presents his observations on the organisation of modern medicine and the establishment of a hospital and medical school. Modern historiography sometimes tends to examine the modernisation of medicine in a colonial context when it comes to Africa and Asia. However, the aim of this study is to focus on a context in which, parallel to the rise of scientific medicine in the 19th century, states began to assume responsibility for their own public health systems and agreements based on international measures to combat epidemics (quarantine) emerged. At the same time, in this context, health reform will be evaluated as an area of the Westernisation project of Mehmed Ali Pasha, who tried to integrate into the Western European economy and also rebelled against the Ottoman Empire with his new Egyptian army.

Keywords: Egypt, colonialism, Antoine Barthélémy Clot, Medicine, Abu Za'bal School of Medicine.

Giriş

Çalışmanın amacı, Osmanlı Mısırı'nda Mehmet Ali Paşa (1805-1848) zamanında başlayan modernleşmenin tıp alanındaki gidişatını Dr. Antoine Barthélémy Clot'un rapor ya da risalelerinden hareketle incelemektir. Bununla birlikte Modern tıp eğitiminin doğuşunu, Mısır'daki eğitim reformuyla ilişkilendirerek anlatmak mümkündür. Zira Mehmet Ali Paşa ilk ve orta eğitimden ve yüksek okullardan özel olarak sorumlu bir genel müdürlük kurulması gerekliliğinden hareketle, her okul için özel yönetmelikler hazırlamakla görevli bir komisyon tayin etmişti. Komisyon Clot Bey, Lambert, Kiani Bey, Artim Efendi, Steffan Efendi, Linant, Bruneau, Hamont, Varin, Hakakin, Reffa, Beyourni ve Kâtip Dozol'dan oluşuyordu.¹ Bu sayede Batılı tarzda okullaşma tek bir kurumun çatısı altında işler hale getirilmeye çalışılmıştır.²

19. Yüzyıl'da Mısır'da tıbbın modernleşme öyküsü Avrupa merkezci özelliklerle doludur. Söz konusu kurucu aktör Dr. Antoine Barthélémy Clot (1793-1868) olduğunda Fransa, özellikle de Paris'teki askerî hastane (Val-De Grâce) modeli ön plana çıkmaktadır. Clot bey'in öncülüğünde Mısır'da modern tıp eğitiminin tarihi, Kahire'nin kuzeydoğusunda Kanka askerî kampı yakınlarındaki Ebu Za'abel'de bir hastane ve okulun kurulduğu 1827'de başlar.³ Ebu Zab'abel (1837'den sonra Kasrû'l Ayni) 1840'lı yıllara kadar askerî hastane olarak hizmet vermiş ve mezunları da teğmen unvanıyla hekimlik yapmıştır. Tıp Mektebi'nin ilk eğitimci kadrosu da Fransız, İtalyan ve Avusturyalı hocalardan

---

¹ Antoine Barthélémy Clot, *Règlements Approuvés par le Ministre de l'Instruction Publique (Pour les Écoles de Médecine d'Égypte)*, impr. de Vial, Marseille t.y., s. 3-4, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4224690j> (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2023). Mısır'da 19. Yüzyılda maarif sisteminin gelişimi hakkında detaylı bilgi için bk. Yacoub Artin Pasha, *L'Instruction Publique en Egypte*, Ernest Leroux, Paris, 1890, V. Edouard Dor, *L'Instruction Publique en Egypte*, A. Lacroix, Berboeckhouen et Cie., Paris, 1872, s. 117-178. J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Luzac and Company, London, 1938, s. 30, Ekmeleddin İhsanoğlu, *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2012, s. 113-114.

² Bu düzenlemeler Clot Bey tarafından tarihi bilinmeyen bir vakitte *Règlements Approuvés par le Ministre de l'Instruction Publique/ Pour les Écoles de Médecine d'Égypte* (Maarif Nezareti Tarafından Onaylanan Yönetmelikler /Mısır Mekteb-i Tıbbiyesi İçin) başlığı ile yayımlanmıştır. Metne ulaşmak için bk. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64898087#> (Erişim Tarihi: 25 Nisan 2023).

³ Mahmud Minawi, *Târihi'l-Nabda el-Tıbbiyya al-Misriyya: Mathaf Qasru'l-'Aini*, Nahdat Mısır, Kahire, 2000, s. 7. 19. Yüzyıl Mısır tıp tarihi için bk. S. Jagailoux, *La Médicalisation de l'Égypte au XIXe Siècle (1798-1918)*, Editions Recherches sur les civilisations, Paris, 1986, Adel Abdelaziz, Salah Eldin Kassab, Asmaa Abdelnasser, Somaya Hosny, "Medical Education in Egypt: Historical Background, Current Status, and Challenges", *Health Professions Education*, 4, 2018, s. 236, Sylvia Chiffolleau, "Itinéraires Médicaux en Égypte", *Revue Tiers Monde*, 36, 143, 1995, s. 515-530.

oluşmaktaydı. Bu husus, modern tıbbın ilk yönetici ve uygulayıcılarının Avrupalı olmasının Mısırlılar açısından ne ifade ettiğini sorgulamamıza sebep olduğu için önemlidir.

Marsilya'dan Kahire'ye Antoine Barthélémy Clot Bey (1793-1868)

Antoine Barthélémy Clot 5 Kasım 1793'te Grenoble'da, Cumhuriyet ordusu başçavuşu Louis ve Marie Bérard'ın çocuğu olarak dünyaya geldi.⁴ Ailesi, Antoine 15 yaşındayken Grenoble'dan Brignoles'e taşındı.⁵ İlk eğitimini aldığı Brignoles'den 1813'te Marsilya'ya giden Clot, Marsilya Üniversitesinin giriş sınavlarında başarılı olmuş ve burslu öğrenci olarak Tıp Fakültesine kabul edilmişti (1815). 2 Mayıs 1819'da Aix en Provence Üniversitesi'ne giderek, Edebiyat Lisans derecesi ile Marsilya'ya dönmüştür. Bu nitelikleri ile Montpellier Tıp Fakültesi'ne girmişti.⁶ 24 Temmuz 1820'de Marsilya Hastanesi'nde tezini başarıyla savunduktan sonra Marsilya'daki Hotel Dieu'da asistan cerrah oldu. 23 Şubat 1823'te Cerrahi Doktora tezini sunmak üzere Montpellier'e dönen Clot Bey, Tıp ve Cerrahi Doktoru şeklinde iki dereceye sahip olmuştu.⁷

Diğer taraftan 1824'ün sonlarına doğru Florent Tourneau Mısır'dan Marsilya'ya gelmişti. Aslen Marsilyalı ve İskenderiye'de ticaret yapan bu Fransız tüccar, Mehmed Ali Paşa tarafından ordusuna bir başhekim ve bir başcerrahın yanı sıra çeşitli kademelerden doktorlar alması için gönderilmiştir. Florent Tourneau Mehmed Ali Paşa adına görüştüğü Doktor Cauvière, Antoine Barthélémy Clot'u tavsiye etmiş ve ona teklif götürülmüştü. 22 Aralık 1824'te bir sözleşme imzalandıktan bir ay sonra genç doktor Mısır'a hareket etti.⁸ 25 Ocak 1825'te kendisine yardımcı olacak 20 genç Avrupalı doktorla birlikte

---

⁴ Bruno Argémi, "Jomard, Clot Bey et la Modernisation de la Médecine dans l'Égypte de Méhémet Ali", *Bulletin de la Sabix*, 54, 2014, s. 23.

⁵ Gerard N. Burrow, "Clot-Bey: founder of western medical practice in Egypt", *Yale Journal of Biology and Medicine*, 48, 3, 1975, s. 251-257, Victor Lacaine- H. Charles Laurent, *Biographies et Nécrologies des Hommes Marquants du XIXe Siècle*, Cilt 9, Paris 1866, s. 181-182, Argémi, "Jomard, Clot Bey et la modernisation de la médecine", s. 23. Antoine Barthélémy Clot, *Mémoires de A. B. Clot Bey*, Edit. Jacques Tagher, l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire, 1949, s. 31, Christian Jean Dubois, *Clot Bey- Médecin de Marseille, 1793-1868*, Jeanne Laffitte, Paris, 2013, s. 36, Léon Bourguès, "Histoire du Dr Clot Bey", *Revue de Marseille et de Provence*, Juillet 1880, s. 295-310.

⁶ Ahmed Ragab, "Monsters and Patients: An Archaeology of Medicine, Islam, and Modernity", *History and Theory*, 55, 4, 2016, s. 115, Argémi, agm., s. 24. Burrow, agm., s. 252-253.

⁷ "Necrologie: Clot Bey (Antoine- Barthélémy)", *Journal des Connaissances Médicales Pratiques et de Pharmacologie*, 36, 35, 30 Aralık 1868, s. 569-570, Lacaine ve Laurent, *Biographies et Nécrologies*, s. 182-183, 190. Ayrıca bk. "Clot Bey", *The Boston Medical Journal*, 79, 2, 18, 3 December 1868, s. 285, Argémi, agm., s. 24-25, Bourguès, agm., s. 309.

⁸ Jagailoux, *age.*, s. 6.

“Bonne Emilie” gemisiyle İskenderiye’ye Orduların Baş Cerrahı unvanıyla ayak bastı.⁹

Dr. Clot’un tek bir amacı vardı, Mısır’da tıp sisteminin modernizasyonunu gerçekleştirmek. Bu sebeple onun hayat verdiği tıp kurumları hastane, tıp mektebi, eczacılık ve ebelik mektebi modern Mısır’ın da temelini oluşturmaktadır. Ayrıca hijyen ve variolizasyonu teşvik etmiştir. İlgili literatür, Mehmed Ali Paşa zamanında Clot Bey’in idaresinde ilk modern halk sağlığı ve tıp okullarının kurulduğu ve aşılama, karantina teşkilatı, tıp öğrencileri ve halk için kültürel olarak uyumlu bir müfredatın geliştirilmesi alanlarındaki katkısını kabul etmektedir. Koruyucu sağlık hizmeti, fizik muayeneler, triyaj, aşılar ve sanitasyonun iyileştirilmesi için sağlık hizmetlerinin ülkenin iç kesimlerine yayılması, Clot’un üzerinde çalıştığı fikirlerdi.¹⁰ Bu da Clot Bey’i 19. Yüzyıl Osmanlı Mısır’ının önde gelen tıp figürlerinden biri haline getirmişti.

Mısır’da Modern Tıbbın Doğuşu ve Kolonyal Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme

19. yüzyılda Mısırlılar geleneksel yöntemlerle hastalıklarla mücadele ediyorlardı. Batı tıbbının onlara getirdiği tedavi yöntem ve uygulamaları kimi zaman bu geleneklere aykırı düşebiliyordu. Örneğin teşhîh ve karantina uygulamaları buna örnek verilebilir. Ancak genel olarak halkın farklı kesimlerinin yeni tıbbi kurum ve uygulamaları nasıl anladığı ve uyum sağladığı sorusu günümüzde hâlâ tam manasıyla cevaplanmamıştır¹¹.

Diğer taraftan modern tıbbın kurumsallaşma sürecini, Mehmed Ali Paşa reformları ve Dr. Clot’un bir eğitim yeri ve hastane olarak Ebu Za’abel (1837’den sonra Kasru’l-Ayni)’in kuruluşunu sömürgecilik üzerinden tartışmaya açmak pekâlâ mümkündür. Nitekim sanayi devrimi sonrası büyük sömürge imparatorluklarının kurulması sırasında, işgalcileri takiben modern tıbbın taşıyıcı ve uygulayıcısı olarak doktorların da getirilmesi ve sömürge memurlarının

---

⁹ Clot, *Mémoires*, s. 14, ayrıca bk. Jagailoux, *age.*, s. 27-30.

¹⁰ Burrow, agm., s. 251-257, Basil H. Aboul-Enein, William Puddy, “Contributions of Antoine Barthelemy Clot (1793–1868): A Historiographical Reflection of Public Health in Ottoman Egypt”, *Journal of Medical Biography*, 24, 3, 2016, s. 429, Henri Ruf, “Antoine Barthélémy Clot Bey, un Médecin Marseillais Fondateur de la Médecine Occidentale en Egypte”, *Histoire des Sciences Médicales*, Jan-Mar 2011, 45, 1, s. 71. Ayrıca bk. “L’ART en Province: Les Collectionneurs Marseillais”, *L’Œuvre d’art: revue bi-mensuelle illustrée*, 15 Haziran 1897, s. 107, Lacaine ve Charles, *Biographies*, s. 180-200. “Clot Bey”, *The Boston Medical Journal*, s. 285.

¹¹ Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 207, Amira el-Azhary Sonbol, *The Creation of a Medical Profession in Egypt, 1800-1922*, Syracuse University Press, New York, 1991, s. 21, J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Luzac and Company, London, 1938, s. 122-123.

karşılaştığı sağlık sorunlarını aşma gayesi Batı tıbbının alanının genişlemesine yol açmıştı. Lakin kolonizasyona maruz kalan coğrafyaların tarih boyunca kendi tedavi ve şifa yollarını geliştirdiği ve modern Batı tıbbı karşısında 19. Yüzyıl'da geleneksel tıp çatusı altında değerlendirildiği görülmektedir. Çünkü bu pozitif bilim ve tıbbın birlikte büyüdüğü bir yüzyıldır. Bilimsel metodoloji hâkimdir ve (topluma rağmen) toplum yararı fikri ön plandadır.¹² Şu hâlde geleneksel olana yer yoktur. Zira, geleneksel yani yüzyıllardır tatbik edilen ve aktarılan tedavi şekilleri bireysel, tek tek şifacı kadın veya erkeklerin ustalık veya tecrübelerine ve yeteneklerine bağlıydı.¹³ Ancak Fransa ve İngiltere gibi Mısır'la alakalı sömürgeci güçler, 19. Yüzyıl başında kamu sağlığı konusunda artık devletin sorumluluğu üstlendiği ve sıhhi reformları hastane ve tıp fakülteleri üzerinden bilimsel yollarla tesis eden ülkelerdi. Kolonyalist ülkenin beraberinde getirdiği kendi tıp usul ve uygulamaları, yerel ya da geleneksel tıbbın yanında kendine yer açmaya çalışmıştır. Sömürgeci devletin sunduğu tedavi yöntemleri, yerli halk tarafından yabancı bir ilaç olarak kabul edilerek, tehlikeli, muhtemelen etkisiz görülüyordu ve bazen tepki veriliyordu. Yine de oldukça hızlı bir şekilde, geleneği arkasına alan bu tepkinin tolere edildiği ve esas olarak askeri doktor veya memurlar tarafından gerçekleştirilen sağlık hizmetinin ön plan çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁴

Diğer taraftan oryantalist yaklaşım, Dr. Clot Bey'i Mısırlıların "*cebaleti, hurafeleri ve ataletine son vermeye yönelik yüksek insani bir gayretle çalışan reformcu*" olarak tarif etmektedir. Bu yaklaşım Clot Bey'i bir "sömürge memuru" veya piyasaya sürdüğü ilacı "sömürge ilacı" olarak etiketlemek manasına gelmektedir. Tıp ve sömürge ilişkisini bir araya getirmemize sebep olan tarihsel olarak Britanya Hindistan'ı ve kolonyal Afrika örnekleridir.¹⁵ Nitekim Fahmy'e göre "*özellikle tropik bölgelerde tıp, Avrupa'nın Afrika, Asya ve Yeni Dünya'nın pek çok*

¹² Cumhuriyet Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s. 195.

¹³ Jürgen Osterhammel, *Dönüşen Dünya Küresel 19. Yüzyıl*, Çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s. 250-251.

¹⁴ Jagailloux, *age.*, s. 22.

¹⁵ Shula Marks, "What Is Colonial about Colonial Medicine? And What Has Happened to Imperialism and Health?", *Social History of Medicine*, Cilt 10, Sayı 2, 1997, s. 205–219. Sömürgecilik ve tıp ilişkisine dair tartışmalar için ayrıca bk. Daniel Headrick, *Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, New York, 1981, David Arnold, *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, University of California Press, Berkeley, 1993, David Arnold, "Medicine and Colonialism", *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, ed. W. F. Bynum and Roy Porter, Cilt 2, Routledge, London, 1993, Radhika Ramasubban, *Public Health and Medical Research in India: Their Origins under the Impact of British Colonial Policy*, SAREC, Stockholm, 1982, Hibba Abugideiri, *Nationalism and Medical Discourse - Gender and the Making of Modern Medicine in Colonial Egypt*, Farnham, Ashgate, 2010.

*bölümünü ele geçirmesini sağlamada etkili olmuştur.*¹⁶ Örneğin, sıtma önleyici olarak kinin profilaksisinin kullanılması, genellikle “imparatorluğun en önemli araçlarından” biri olarak gösterilmiştir. Kinin olmasaydı, “Avrupa sömürgeciliğinin Afrika’da yayılması neredeyse imkânsız ve tropik bölgelerde başka yerlerden çok daha maliyetli olurdu.”¹⁷ Modern tıbbi sömürgecilikle ilişkilendirirken üzerinde durulan husus, Batı tıbbının sömürge devletinin çok çeşitli askerî, idarî ve ekonomik faaliyetleriyle yakından bağlantılı olmasıdır. Özellikle madenlerde ve ordularda sömürgeci emeğin yönetimi ve yerli işçilerin, denizcilerin ve askerlerin hayatlarını koruma mücadelesi, tıbbın sıklıkla sömürge devletinin birçok memurunun işiyle ilişkilendirildiği anlamına gelmiştir.¹⁸ Mısır özelinde problem, sıradan insanın o güne kadar hastalıkların tedavisi için kullandığı geleneksel sağlık bilgisiyle yabancı olduğu modern tıbbın tedavi usulleri arasındaki farktan kaynaklanmıştır.

Ne var ki Clot Bey Mısır’a bir işgal ordusunun memuru olarak gelmemiştir. O kendisini her şeyden önce Mısır hükûmetinin bir çalışanı, Mehmed Ali Paşa’nın sadık bir memuru olarak görüyordu ve görevi de Paşa’ya modern tıbbın avantajlarını sunmaktı.¹⁹ Ayrıca Clot Bey’in Mısırı’nda yerli öğrencilerin mektebi tıbbiyeye kabulü ve daha sonrasındaki istihdamları kolonyal yaklaşımdan önemli bir farkı da işaret etmektedir. Yine de Clot Bey’in modern tıp kurumlarının inşası sürecinde karşılaştığı hastalık ve tedavi yöntemlerine dair gözlemlerine dayanan raporları oryantalist üsluba sahiptir. Bu raporlarından birinde modern tıp uygulamalarının halk nezdinde yaygın olmadığını belirterek, “Buradaki insanlar arasında akılcı tıbbı asla başvurulmaz. Yalnızca kabalistik uygulamalara veya büyük şarlatanlıklardan çare umulur” demiştir.²⁰ Fakat bu durum sadece Mısır’a özgü değildir, Avrupa’da dahil olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde modern tıp uygulamalarının kabulü ve yaygınlaşması geleneksel metotlar karşısında yavaş olmuştur.²¹

Batı’da modern eğitimle birlikte gelişen tıbbın, sömürge yetkilileri tarafından sömürgeciliği haklı çıkarmak için sıklıkla kullanılması önemli eleştiri sebebidir.

---

¹⁶ Khaled Fahmy, *In quest of justice: Islamic Law and Forensic Medicine in Modern Egypt*, University of California Press, California, 2018, s. 15.

¹⁷ Headrick, *age.*, s. 72, Fahmy, *In quest of justice*, s. 15-16.

¹⁸ Ramasubban, *age.*, s. 18.

¹⁹ Clot, *Mémoires*, s. 53.

²⁰ Antoine Barthélémy Clot, *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l’Égypte*, s. 1, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4224689w> (Erişim tarihi: 12 Eylül 2022)

²¹ Geleneksel tıptan modern tıbbı geçişle ilgili bir değerlendirme için bk. Erwin H. Ackerknecht, “Primitive Medicine and Culture Pattern”, *Bulletin of the History of Medicine*, 12, 4, 1942, s. 545-574. Osterhammel, *age.*, s. 238-253.

Zira sömürgecilik tarihi bağlamında Batı tıbbı, özellikle Batı'nın üstünlüğünün temel kanıtı olarak tasvir edilmiştir, çünkü o, "yerli toplum batıl inançlara ve büyüçülüğe değer verirken, cebalet ve zulümle yönetilirken ... akılcılık ve ilerlemeyi temsil edecek şekilde yapılmıştı."²² Clot Bey her ne kadar Mısır'a bir sömürge valisi olarak tayin edilmemişse de Mısırlılara tam olarak bu zaviyeden baktığını görmekteyiz. O, kendisini "(Mısır) halkının önyargılarını yenmek, zekalarını geliştirmek, medeniyetin faydalarını onlara ulaştırmak için" çok çabalayan biri olarak görüyordu, yine ona göre "Fransa'nın Mısır seferi ölmüş durumdaki bu Mısır (tıp) bilimini" diriltmişti.²³ Tıp eğitim programının ve Clot'un hayata geçirmeye çalıştığı planların merkezinde, bölgenin tıp tarihi meselesi büyük önem taşıyordu. Zira geleneksel tıp bir anda Mısırlıların vazgeçebileceği bir miras değildi²⁴ ve bunun farkında olan Clot Bey'in projesinin eski Mısır tıp anlayışıyla ilişkisi dikkat çekicidir. Mesela Ebu Za'abel Mekteb-i Tıbbiyesi'nin Arapça ders kitaplarının girişlerinde, canlanma veya rönesans temaları üzerinde durulduğu ve okulu, Mısır'da neredeyse tamamen yok olan eski bilimlerin yeniden hayata döndürüldüğü ve İslami bilimlerin eski ihtişamının yeniden kazandırıldığı bir yer olarak tasvir edilmekteydi.²⁵

19. yüzyılda Batı dünyasında geri kalmışlığın ve bunun da en önemli sembolü olarak bilim dışı metotların yargılandığı bir bakış açısı vardı. Sadece Clot Bey değil Mehmed Ali Paşa da Mısır'a ve Mısırlılara bu zaviyeden bakıyordu.²⁶ İlk yüksek eğitimini el-Ezher'de yapan ve tıp eğitimi için Fransa'ya gönderilen ve 1847'de Kasr'ül Ayni'nin ilk Mısırlı yöneticisi Muhammed eş-Şâfi'i, "Mehmed Ali

---

²² Arnold, "Medicine and Colonialism", s. 1406.

²³ Antoine Barthélémy Clot Bey, *Aperçu Général*, Cilt 2, Fortin, Masson et cie Paris, 1840, s. 246, 383, Clot, *Mémoires*, s. 74, J. Worth Estes ve LaVerne Kuhnke, "French Observations of Disease and Drug Use in Late Eighteenth-Century Cairo", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 39, 1984, s. 128.

²⁴ D. J. Larrey, *Relation Historique et Chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient, en Egypte et en Syrie*, Chez Demonville et Sœurs, Paris, 1803, s. 19-20. Ayrıca bk. Nancy Elizabeth Gallagher, *Egypt's Other Wars Epidemics and the Politics of Public Health*, Syracuse University Press, Syracuse, 1990, s. 7-8.

²⁵ Antoine Barthélémy Clot, "Clot Bey's Observationson Egypt", *Foreign Quarterly Review*, Cilt 27, 1841, s. 377-378, ayrıca bk. Fahmy, *In quest of justice*, s. 43, Antoine B. Clot, *Kunûz al-Sibba ve-Yavâkîr al-Mihna*, Fransızca'dan Çev. Muhammed Şâfi, Matbaat Bulak, al-Kahire, 1844, s. 14, Antoine Barthélémy Clot, "Clot Bey's Observationson Egypt", s. 378, Fahmy, *In quest of justice*, s. 43.

²⁶ John Bowring, *Report on Egypt and Candia Adressed to the Right Hon. Lord Viscount Palmerston, Her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs*, W. Clowes and Sons, London, 1840, s. 139-146.

Paşa Mekteb-i tıbbiyyeyi kurdu, zenginlere ve fakirlere büyük faydalar sağladı ve bu, Mısırlıların zihinlerini asırlardır meşgul eden hurafelerin çoğunu dağıttı" diyecektir.²⁷

Clot Bey, Mehmed Ali Paşa tarafından istihdam edilmiş ve Mısır'da yaklaşık otuz yıla yakın uzun kariyeri boyunca memur olarak kalmış ve maaş almıştır. Tam da bu sebeple Clot'un rolü, başlangıçta benzer hiçbir şeye sahip olmayan bir ülkede, yukarıdan aşağıya modern bir halk sağlığı sistemi inşa etmekte.²⁸ Ancak öncelikli plana göre, Ebu Za'abel Hastanesi ve Tıp Mektebi, Paşa'nın ordusuna hizmet etmekle görevliydi. Clot Bey, Mısır'da ikamet eden Avrupa diplomatik heyetlerinin sağlık reformu politikalarını sadece Mısır'daki Avrupalı nüfusla sınırlama çağrılarına karşı mücadele vermiştir.²⁹ O, bunun yerine yalnızca Kahire, İskenderiye ve Avrupa ile artan ticaret sayesinde nüfusu artan diğer büyük şehirlerdeki Batıların yaşadığı yerlerde değil, Mısır'ın tüm sakinlerini kapsayan bir halk sağlığı politikasının oluşturulması için çalışmıştı. Clot Bey, Fransız tıbbi hizmetlerini Mısır'a ithalinin Paşa'ya yüksek maliyetinden bahsederek, yerli doktor ve eczacı yetiştirmek için bir mekteb-i tıbbiye kurmanın uygunluğunu belirtmişti. Daha da önemlisi Clot, Mekteb-i Tıbbiye'den yetişen bu yerli doktorların hastalarıyla iletişim kurabilmeleri için Fransızca değil, Arapça eğitim almaları gerektiğini savunuyordu. Clot'un öğretim yöntemi, öğrencilerin önce Fransızca öğrenmek zorunda kalmak yerine hemen tıp öğrenmeye başlamalarını sağladı.³⁰ Fransız Doktor Clot Bey, Kavalalı ve Türkçe konuşan Osmanlı Paşası Mehmed Ali'ye Mısır'da bir mekteb-i tıbbiye kurmasını ve böylece Mısırlı yerlilerin, adadillerinde Batı tıp eğitimi almalarını tavsiye ederek farklı bir profil sergilemekteydi.³¹ Böylece, Kahire'nin bir banliyösü,

---

²⁷ Fahmy, *In quest of justice*, s. 43-44. Modern tıp eğitim ve pratiğinin yerleşmesinden evvel sadece Mısır'da değil diğer Müslüman coğrafyalarda dikkate alınması gereken bir "kaderci" bakış açısı vardır. Cemiyetlerin hastalıklara bakışı ve tedavi ve önlemlere dair kendi inanç sistemlerinde bir çözüm arayışına yönelmeleri 19. ve 20. Yüzyılın pozitif bilim odaklı bakış açısıyla çoğu zaman "geri kalmışlık", "uygar olma veya olmama" zaviyesinden değerlendirilmiştir. Meselenin inanç veya mistik tarafına dair objektif bir analiz için bk. Birsen Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2010, s. 45-51.

²⁸ Daniel Panzac, "Médecine Révolutionnaire et Révolution de la Médecine dan l'Égypte de Muhammad Ali: Le Dr. Clot-Bey", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, Cilt 52-53, 1989, s. 95-110.

²⁹ Fahmy, *age.*, s. 19, ayrıca bk. Ruf, "Fondateur de la Médecine Moderne en Egypte", s. 61-63, Henri Ruf, "Antoine Barthelemy Clot-Bey, Un Medecin Marseillais Fondateur de la Medecine Occidentale en Egypte", *Histoire des Sciences Medicales*, Cilt 45, 2011, s. 71-80.

³⁰ Aboul-Encin, Puddy, *agm.*, s. 429.

³¹ Türkçe, Mehmed Ali'nin başlattığı erken dönem öğretim faaliyetlerinin birincil eğitim diliydi. Bunlardan en önemlisi, İstanbul'daki Mühendishane örnek alınarak kurulan el-Muhandishanatu'l Misriya (Mısır Mühendislik Okulu) idi. İtalyanların rol oynadığı çeşitli eğitim kurumlarının

Kanka askerî kampı yakınlarındaki Ebu Za'abel'de 1827'de 1500 yataklı bir askeri hastane inşa edilerek, 150 ek Fransız, Prusyalı ve İtalyan doktor davet edilmişti. Tüm bu tavsiye ve gelişmeler, tipik bir kolonyal girişimle kolayca örtüşmemektedir.³²

Aslında, Ebu Za'abel Hastanesi ve Tıp Mektebi'nin Avrupa kolonyalizminden ziyade Osmanlı İmparatorluğu ve Batılılaşma bağlamında ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim İstanbul'da aynı dönemde modern tıbbın kurumsallaşması süreci de devam ediyordu. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda modern tıbbın inşası bahsi içinde Mısır hem yerel özellikleriyle hem de Batılı kolonyalistin kendi kurumlarını taşıdığı bir ülke olması sebebiyle önem arz etmektedir. 1798'de Mısır'ı işgal etmiş Fransa'nın bir vatandaşı olarak Clot Bey'in 1827'de ilk modern hastane ve tıp okulunun kurucusu ve müdürü olması kolonyalizm ve modern tıp kurumlarının koloni ülkelerine taşınması fikrini karşımıza çıkarmaktadır. Elbette 19. Yüzyılda yaşanan Batı sömürgeciliğinin hammadde kaynağı ve pazarı haline gelen ülkeler aynı zamanda sömürgeciler için bir laboratuvar görevi de görmekteydi. Nitekim Clot Bey'in reformlarıyla başlayan modern tıbbın oluşum süreci başka batılı doktor ve memurlarla 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir.³³ Chiffolleau'nun da belirttiği gibi modern tıp mesleği 19. yüzyılın başında Mısır'da bir sömürge deneyiminden değil, modernleşmeye yönelik ulusal bir arzudan doğmuştur. Nitekim, uzun vadede bir bilimin ve profesyonel bir modelin Batı'dan Doğu'ya transferi sürecini ve yeni bir aktör kategorisi olarak doktorları görmekteyiz.³⁴

Mehmed Ali Paşa zamanında (1805-1848) yeni bir ordu kuruldu ve onun ihtiyaçlarına yönelik reformlar yapılmaya başlandı. İktisadî olarak Mısır'ın dünya pazarlarına tarımsal ürünlerinin ihracatı teşvik edildi. Aynı zamanda İstanbul'a karşı neredeyse 1840 yılına kadar süren bir savaş dönemi siyasi ve toplumsal hayatı şekillendirdi. Bu reformlar ve harp devam ederken, 1831 ve 1835'te 200.000 kadar ölümlü sonuçlanan kolera ve veba salgınları da yaşandı. Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'dan Avrupa'ya yayılan salgın hastalık korkusu, ticaret ve

---

bazılarında da Türkçe birincil eğitim diliydi. Öte yandan, Fransızlar tarafından kurulan okulların öğretim programlarında ya da müfredatlarında Türkçe ilk günden itibaren yer almamıştır. Mısır mekteb-i Tıbbiyesi ve Veterinerlik okulu buna örnek verilebilir; bk. İhsanoğlu, *The Turks in Egypt*, s. 113.

³² Fahmy, *In Quest of Justice*, s. 18, Ayrıca bk. Aboul-Enein, Puddy, agm, s. 429-430, Layla J. Aksakal, *The Sick Man and His Medicine: Public Health Reform in the Ottoman Empire and Egypt*, Harvard University, Cambridge, 2003 <https://dash.harvard.edu/handle/1/10015270> (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2023)

³³ Sylvia Chiffolleau, *Médecines et Médecins en Égypte: Construction d'une identité professionnelle et projet médical*, L'Harmattan, Paris, 1997, s. 73.

³⁴ Chiffolleau, *age.*, s. 74.

iletişimin kesintiye uğraması, uluslararası halk sağlığı politikalarının oluşturulmasına yönelik ilk adımların atılmasını zorunlu kıldı.³⁵ Mehmed Ali Paşa'nın bu salgın hastalıklara çözümü, Akdeniz deniz karantina sistemi ve hastalığın kontrolünün benimsenmesi ve silahlı kuvvetlerde Mısırlı hekimler yetiştirmek için Avrupa tarzı bir tıp okulu kurmak.³⁶ Şu halde tıpkı Sultan II. Mahmud gibi Mısır'da Mehmed Ali Paşa kamu sağlığı hizmetini inşa etmenin mecburiyetini anlamıştı. Nitekim örnek aldığı yer, aynı zamanda hem desteğini aradığı hem de kapitalist piyasaya hammaddesiyle katılmaya çalıştığı Batı Avrupa'dır.³⁷ Bu sistemin bir parçası olmak, hastaların, bulaşıcı hastalık taşıyıcılarının kontrolü ve karantina istasyonlarının kurulması, hastalığı doğuran şartları ortadan kaldıracak bir alt yapıya yatırım sayesinde gerçekleştirilirdi.

Bu hususta kronolojiyi 18. yüzyılın sonuna aldığımızda, Mısır'da modernleşmenin ilk kez kolonyal bir işgal ile zoraki yöntemlerle başladığını görürüz. 1798 sonrası Fransız hukuku, Fransız mahkemeleri veya mâli yöntemleri Mısırlılara bu dönemde tanıtılmıştı. Fransızlar tarafından hastane ve okul inşa edilerek, yeni bir karantina sistemi geliştirilmişti.³⁸ Böylece Mısır'da Mehmed Ali Paşa zamanında hâlâ devam eden bir Fransız etkisinin temeli de oluşmuştu.³⁹ Mesela işgal sırasında Fransız yetkililer veba salgınları baş

---

³⁵ Fahmy, *Paşanın Adamları*, s. 203, Aboul-Enein, Puddy, agm., s. 430–432. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunda vebanın erken dönem tarihiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Varlık, Nüket, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600*, Cambridge University Press, New York, 2015.

³⁶ Kolera salgınının sadece Mısır değil tüm Osmanlı ve Avrupa coğrafyasını tedbirler almaya mecbur bıraktığı bilinmektedir. Özellikle Dersaadet'de salgınla mücadele için yeni kurum ve nizamnamelerin ihdası da yine bu döneme tekabül etmektedir. Nitekim ilk karantina uygulaması Sultan II. Mahmud zamanında, 1831'da başlayan büyük kolera salgını zamanında olmuştur. Bk. Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karantina> (23 Şubat 2023), Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, Cilt 58, Sayı 222, 1994, s. 329-376. Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-26 Mayıs 2000) Bildiriler*, İstanbul, 2001, s. 309-319.

³⁷ Osterhammel, *age.*, s. 245.

³⁸ D. J. Larrey, *Relation Historique et Chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient, en Egypte et en Syrie*, Chez Demonville et Sœurs, Paris, 1803, s. 220. Ayrıca bk. Cassandra Vivian, *Americans in Egypt, 1770-1915: Explorers, Consuls, Travelers, Soldiers, Missionaries, Writers and Scientists*, McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, 2012, s. 43-44. Ayrıca bk. Antoine Barthélémy Clot, *Fragments d'un Ouvrage du Docteur Clot-Bey sur l'Égypte*, Impr. de Béthune et Plon, Paris, 1840, s. 13-15

³⁹ Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge 1931, s. 10.

gösterdiğinde⁴⁰ karantina önlemleri alarak, katı sağlık tedbirlerini uygulamak için emperyal güçlerini kullandılar. Fransız işgal ordusu Mısır halkına kendi ilaç ya da reçetelerini zorla dayattığı için bu uygulamaya bugün “sıhhi emperyalizm” adı verilmiştir.⁴¹ Mısır’daki Fransız idarecilerin sağlıkla ilgili müesseselere ilgi göstermesi elbette şaşırtıcı değildir. Nitekim 18. yüzyılda Mısır’da on dokuz, Balkanlar’da yedi, Dalmaçya’da dört, Almanya’da dört, Rusya’da üç, İtalya’da bir defa etkileri büyük veba görülmüş ve Fransa’da, Provence ve Marsilya 1720 ve 1721 yıllarında salgın nedeniyle ölümler olmuştu.⁴²

İşgal sırasında (1798-1801) Fransızların Mısır’daki temel endişesi özellikle Mısırlılar arasında başlayacak bir salgının Fransız askerine bulaşmasını engellemek veya orduda böyle bir hastalığın önüne geçmektir. Bu sebeple Mısır’da modern sağlık uygulamalarının hayata geçirilmesi ve Mısırlıların da bunlara uymaya mecbur bırakılması söz konusudur. Bu zayıf ve kısa süreli başlangıçtan sonra yeni ordusunun sıhhatini korumak için Vali Mehmed Ali Paşa da Kahire’nin dışında Kanka askerî kampı yakınlarındaki Ebû Za’abel’de Tıp okulu açılmasına izin verdi.⁴³

Mehmed Ali Paşa’nın sıhhi endişelerinin merkezinde öncelikle asker nüfusunu korumak vardı. Paşa’nın yeni ordusunun sağlığını koruma ve ayrıca daha sağlıklı bir işgücü yaratarak Mısırlıların ekonomiye katılımını arttırmak gibi bir gayesi olduğu aşikârdır. Hastalık ve salgınlar Paşa’nın ordusunu zayıflatırken, Avrupa’da Mısır’dan ithal edilen mallara uygulanan karantina ülke ekonomisine ayrıca zarar veriyordu. Demografik endişelerin belirleyici olduğu görülmektedir. Clot Bey’in tıp reformu, Mehmed Ali’nin askerlerini tedavi edecek eğitimli sağlık personeli yetiştirmekle başladı. Fakat önemli bir engel karşısına çıkmıştır. Fransızca ve İtalyancayı Arapçaya doğru bir şekilde çevirebilecek tercümanların

---

⁴⁰ Charles Kenny, *Salgın Döngüsü İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaşı*, Çev. Şule Ölez, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 94-95.

⁴¹ Edna Bonhomme, *Plagued Bodies And Spaces: Medicine, Trade, And Death In Ottoman Egypt And Tunisia, 1705-1830 Ce*, Princeton University 2017, s. 2 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

⁴² Gavin Milroy, *Quarantine and the Plague (Being a Summary of the Report on these Subjects Recently Addressed to the Royal Academy of Medicine in France, with Introductory Observations, Extracts from Parliamentary Correspondence, and Notes)*, Samuel Highley, London, 1846, s. 20.

⁴³ “Necrologie: Clot Bey (Antoine Barthélemy)”, *Journal des Connaissances Médicales Pratiques et de Pharmacologie*, 36, 35, 30 Aralık 1868, s. 569-570, F. M. Sandwith, “The History of Kasr al-Aini and the Modern School of Medicine in Egypt”, *British Medical Journal*, 20 Eylül 1902, s. 909-910. Ayrıca bk. Cynthia Myntti, “Medical Education: The Struggle for Relevance”, *Middle East Report*, 161, Kasım-Aralık, 1989, s. 12. F. M. Euzière, *Topographie médicale du Caire*, Impr. de Arnau d, Marseille, 1853, s. IX.

olmaması; çünkü öğretim doğal olarak başlangıçta Avrupalı profesörlere emanet edilecekti ve yerli öğrenciler sadece Arapça konuşuyordu. 44

Clot Bey, Batılı okuyucu kitlesine yönelik yayınlarının birçoğunda kendisini Batı bilgisini Mısır'a aktaran biri olarak tasvir etmektedir. Avrupa ders kitaplarının Arapça çevirilerinin yapılmasıyla, modern bir mekteb-i tıbbiye kurarak ne Batı ile aradaki mesafeyi kapatmaya ne de Avrupa'ya yetişmeye çalıştığını, aksine bir zamanlar Mısır'da son derece güçlü bir sanatı yeniden canlandırdığını da iddia ediyordu.⁴⁵ Buradan hareketle Clot Bey ve yetiştirdiği öğrencilerin kendilerini, Mısırlıların hastalıklı, sağlıksız veya hijyenik olmayan koşullarını değiştirmeye adanmış olduklarını söyleyebilir.

Doktor ve Valinin İttifakı

Mısır'da modern tıbbın doğuşunu bazı önemli kronolojik hadiseler belirlemiştir. Bunlar: 1827'de Ebu Za'abel'de bir tıp okulu kurularak ve askeri hastaneye bağlanmış, Clot Bey okul ve hastanenin ilk müdürü olmuştur.⁴⁶ 1837'de tıp mektebi ve hastanesi kolay ulaşım ve alt yapısı nedeniyle Kahire'deki Kasru'l Aynî Caddesi'ne yani merkeze taşınmış, ismi "Kasru'l Aynî hastanesi" olarak değiştirilmiştir. 1838'de Kasru'l Aynî Hastanesi'nde ilk ebelik okulu açılmış ve siyahi kadınlar ve kimsesiz kız çocuklardan öğrenci alınmıştır. Ancak tıp eğitim ve hizmetinin gelişimi süreklilik arz etmemektedir. Mesela 1849'de Clot Bey Vali I. Abbas Paşa tarafından görevden alınmış, yerine 1850'de Wilhelm Griesinger Mekteb-i Tıbbiye'nin müdürü olarak atanmıştır. 1851'de Griesinger'in asistanı Theodor Bilharz, bilinen ilk kan parazitlerini, *Schistosoma haematobium* ve *Schistosoma mansoni*'yi ve ayrıca bilharzia (sistozomiyazis) hastalığını Mısır'da keşfetmiştir. 1849'de Fransa'ya dönen Clot Bey, 1855'te yeniden mekteb-i tıbbiye ve Kasru'l Aynî Hastanesi'ne müdür olarak atanmış ve 1858'de sağlık sorunları nedeniyle Fransa'ya kesin olarak dönmüştür. Tüm bu tarihsel kronoloji, Mısır'da geçirdiği zaman ve mesleği hakkında Clot Bey adeta bir misyondan bahsetmektedir. Bu misyonun yerine getirilmesinde en büyük yardımı da Vali Mehmed Ali Paşa'dan gördüğünü açıkça söylemektedir:

"Mısır'da... tıbbi hizmet dışında, şifa sanatı bilgime güvenim ya da sahip olduğum rütbe ya da hepsinden önemlisi Mehmed Ali'den aldığım itibar vesilesiyle, olağan zamanlarda ve özellikle Mısır'ı harap eden sayısız ve

⁴⁴ Sonbol, *The Creation of a Medical Profession in Egypt*, s. 62.

⁴⁵ Khaled Fahmy, "Law, Medicine and Society in Nineteenth Century Egypt", *Droits d'Égypte: Histoire et Sociologie*, Cilt 34, 1998, s. 17-52. Khaled Fahmy, "The Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth-century Egypt", *Islamic Law and Society*, Cilt 6, Sayı 2, 1999, s. 224-271, Ayrıca bk. Marwa Elshakry, *Reading Darwin in Arabic, 1860-1950*, University of Chicago Press, Chicago, 2013, s. 97-98.

⁴⁶ Frank Cole Madden, *The Surgery of Egypt*, Nile Mission Press, Cairo, 1919, s. 211-212.

acımasız salgın sırasında sürekli olarak hasta muayene etmeye çağrıldım. Kahire ve İskenderiye nüfusunun orta sınıflarından, Mehmed Ali Paşa'nın aile üyeleri dışında, yüksek devlet ricali ve ailelerine kadar geniş bir alanda hastalarım var... Bu şartlarda, günlük ve sürekli çağrılar karşısında ne yaptım? Ben hiç kimseye şart koştum mu? Hiç ücret talep ettim mi? Ancak bilmeliyiz ki Mısır'da varlıklı bir ailenin üyelerinin sağlığına kavuşturulduğu tıbbi hizmetler en cömert şekilde ödenir... Başka türlü davranmış olsaydım; eğer hakkım olduğu gibi, sabit ücretler talep etseydim, ortalama bir yılda, yirmi beş yılda elde edeceğim servetimi güvence altına alacak kadar önemli meblağları toplamak benim için kolay olurdu!"⁴⁷

Thomas Wakely, Antoine Barthélémy Clot hakkında 1833'te *Lancet*'teki bir Tıbbi Portre'de yaptığı açıklamada: "Öyleyse, Clot Bey'in karakterini, çalışmalarının genişliği, değeri ya da tubaflığı açısından değerlendireceksek, onu derhal mevcut çağın en seçkin tıp doktorları arasında ilk sıraya yerleştirmeliyiz."⁴⁸ Bu övgü, özellikle Mısır'da 7 yıllık bir sürede Batı tıp uygulamalarının bütün bir sistemini kurmasına yönelikti. Bu süre zarfında, Ebu Za'abel'de bir okul kurarak 150'den fazla hekim yetiştirilmesinin yanı sıra bir askerî tıp sistemi ve halk sağlığı hizmeti kurabilmişti.⁴⁹ Nitekim Ebu Za'abel'de eğitim gören doktor ve eczacıların ilk terfii ya da mezuniyetleri 1834'te (25 Şaban 1243) gerçekleşmiştir.⁵⁰

Clot Bey'in Mısır'da bir halk sağlığı sistemi yaratma vizyonu bütüncül, kapsamlı ve odak noktası önleyiciydi. "Koruyucu hekimlik", tüm vatandaşlar için fizik muayene, çiçek aşısı, temizlik/hijyen ve gerekli çalışmaları tamamlamak için yeterli sayıda tıbbi personel anlamına geliyordu. Eğer Clot Bey'i 19. yüzyılın baskın tıp teori ve pratiği bağlamında yorumlamamız gerekirse, çağdaş metotlarla tıp eğitimi verdiği siyahi köle kadın ve "sokak kızları"ndan oluşan bir öğrenci kadrosunu profesyonel kadın sağlığı uzmanı veya adli tıbbı veri sağlayan ebe (hekime) haline getirdiği için oldukça radikal, yenilikçi kabul edebiliriz.⁵¹ Bununla beraber, Clot'un Mısır'daki kariyerinde elde

⁴⁷ Antoine Barthélémy Clot, *Position officielle de Clot-Bey en Egypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Debors de son Titre Officiel*, <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2022), Ayrıca bk. Lacaine, Laurent, *Biographies et Nécrologies*, s. 189-190.

⁴⁸ *Lancet Gallery of Medical Portraits*, April 3, 1833, s. 88-91, Burrow, agm., s. 251.

⁴⁹ Burrow, agm., s. 251

⁵⁰ Jagaioux, *age.*, s. 48. Ayrıca bk. J. A. St. John, *Egypt and Mohammed Ali*, Cilt 2, London, 1834, s. 401-402.

⁵¹ Antoine Barthélémy Clot Bey, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825, et des Différentes Phases Qu'il a Suivies Jusqu'en 1857*, s. 5

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;#> (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022), Antoine Barthélémy Clot Bey, *Introduction de la Vaccination en*

ettiği başarıları aldığı unvanlardan da kronolojik olarak takip edebiliriz. 1831'de Mısır'da büyük bir kolera salgını meydana gelmiş ve daha kıdemli tıp öğrencileri büyük bir başarıyla aktif hizmete alınmıştı. Başarisından dolayı Clot'a albay rütbesi verilmişti. Daha sonra son büyük veba salgınına atlattığında 1836'da general (mirliva) rütbesi almıştır. Aynı zamanda "bey" unvanını alan ilk Roma Katoligidir.⁵² Clot Bey'in bu başarısında Mehmed Ali Paşa ile ilişkisi önemli bir yere sahiptir. Vali teorik olarak Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu adına yönetse de aslında sultanın otoritesi çok zayıftı ve müdahale edemeyecek kadar uzak olduğu için Mehmed Ali mutlak bir hükümdardı.⁵³ Nitekim Clot Bey de bağlılığını Sultan'a değil Mehmed Ali Paşa'ya sunmuştur. Onun tıp bilgisi ve tecrübesini hayata geçirmesinin arkasında Paşanın desteği yatmaktadır.

Mehmed Ali Paşa 1849'da öldükten sonra halefi Abbas Paşa, Clot Bey'i görevden almış o da Marsilya'ya dönmüştür. Ancak Said Paşa zamanında 1855'te tekrar sağlık sistemini restore etmesi için Mısır'a davet edilmişti. Eylül 1856'da Hidiv tarafından İstanbul'a yazılan bir mektupta Clot Bey'e bir nişan verilmesi talebinde bulunulmuştur. Dersaadet bu teklifi kabul ederek, 12 Ocak

---

Égypte en 1827. Organisation du service Médico-Hygiénique des Provinces en 1840. Instructions et Règlements Relatifs à ces deux Services, Victor Masson & Fils, Paris, t.y., s. 7, Bk. Hassan Effendi Mahmoud, "La médecine en Orient; l'École de Médecine d'Égypte", *L'Union Médicale*, Cilt 30, Sayı 63, 29 Mai 1866, s. 400, Ahmad Izzat Abdulkarim, *Tarikh al-Ta'lim fi Asr Mubammad Ali*, Mektebetu'l-nahda al-Misriyya, Kahire, 1938, s. 293-294.

⁵² "Clot Bey", *The Boston Medical Journal*, 2, 18, 3 December 1868, s. 285. Antoine-Barthélémy Clot, *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical et du Service de Santé civil et Militaire de l'Égypte au Commencement de Mars 1849*, Victor Masson, Paris, 1849, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k28755h> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2023). Ayrıca bk. Antoine Barthélémy Clot, *Coup d'Œil sur la Peste et les Quarantaines: à l'Occasion du Congrès Sanitaire Réuni à Paris au mois de juillet 1851*, Chez Victor Masson, Paris, 1851, s. IX. Ayrıca bk. LaVerne Kuhnke, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth Century Egypt*, University of California Press, Berkeley, 1990, s. 41. Mehmed Ali Paşa'nın Clot Bey'e gönderdiği 12 Şevval 1249 tarihli fermana göre, kara ve deniz ordularının tüm sağlık hizmetlerine başmüfettiş tayin edilmiş ve tüm hizmetin ve tıp, eczacılık ve veteriner okullarının Meclis-i Umur-ı Sihhiye ile idare ve teftişinden de sorumlu olmuştur. Bk. Antoine-Barthélémy Clot Bey, *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical et du Service de Santé Civil et Militaire de l'Égypte au Commencement de Mars 1849*, Victor Masson, Paris, 1849, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k28755h> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2023), s. 5, 27., "Lancet Gallery of Medical Portraits", *Lancet* 20, 502, 1833, s. 88.

⁵³ Clot, *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical*, s. IV. Ayrıca bk. Clot Bey, "Lettre sur la Peste Éceite, A. M. Mimaut. Consul General et Reponse de M. Mimaut, 1835", *Derniers Mots sur la Non-Contagion de la Peste*, Victor Masson and Fils, Paris, 1866, s. 3-6. (Eserde her bölümün kendi sayfa numaralandırması vardır). Ayrıca bk. "Necrologie: Clot Bey (Antoine Barthélemy)", *Journal des Connaissances Médicales Pratiques et de Pharmacologie*, Cilt 36, Sayı 35, 30 Aralık 1868, s. 570, Burrow, agm., s. 254.

1857'de 3. Rütbeden Mecidiye Nişanı verilmesini uygun görmüştü.⁵⁴ Doktor Clot'un kendi ifadelerinden Mısır'da geçirdiği otuz yıl boyunca dostluk yaptığı isimler arasında “Drovetti, Ferdinand de Lesseps ve Cochelets, Adolphe Barrot”ı öğrenmekteyiz.⁵⁵ Clot Bey'in yakın çevresinde Müslüman alimlerinden Muhammed b. Ömer b. Süleymân et-Tûnisî (1204/1789.- 1274/1857) de bulunmaktadır. Süleymân et-Tûnisî'nin Ebu Za'abel'de öğrencilere okutulan Batı dillerinde yazılmış tıp ve eczacılık kitaplarının Arapça tercümelerinin kontrolünde çalıştığı bilinmektedir.⁵⁶ Clot Bey Mısır'da modern tıbbın yerleştirilmesinde Arap ulemasının desteğini almaktan çekinmemiştir.

İdealler ve Gerçekler

Mehmed Ali Paşa'nın otoritesi, emirleri ve sağladığı kaynaklar, Clot Bey'e Mısır'ın halk sağlığı sorunlarının üstesinden gelme hedeflerini gerçekleştirme motivasyonu vermişti. Dahası, Mehmed Ali Paşa, değişimi kabul etmeleri için ikna edilmesi gereken Mısır halkına baskı uygulamakta etkili olacak araçlara ve güce sahipti.⁵⁷ Clot Bey, *Aperçu General sur L'Égypte*'de bunu belirtmiştir: “*Vali, projelerimden caydırmaya çalışan tüm üyelerle bir araya geldi. Valiyi ikna etmek için engeller çıkarmaya çalıştılar ama o, sağduyusuyla bu itirazların ardındaki gerçek sebepleri ortaya çıkardı...*”⁵⁸

Clot Bey'e göre Mısır'da sağlık reformu için üstesinden gelinmesi gereken tek engel eğitilmiş sağlık personeli eksikliği değil, insanlara aşılınmış eski fikirleri kökünden değiştirmekle ilgiliydi. Örneğin halk, aşının çocukları daha sonra askerlik hizmeti için hükümet görevlilerinin tanınmalarını sağlayacak silinmez bir izle işaretlemeyi amaçladığına inanmakta ısrar ediyordu. Öte yandan aşıda İslam'a aykırı bir yön gören ulemanın direnişinin de üstesinden gelinmesi

⁵⁴ 22 Eylül 1856 tarihli Hidiv Said Paşa'nın “Tabib Klot Bey'e nişan verilmesi”ni talep ettiği arzısı için bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyâlet-i Mümtâze Mısır (İ. MİZ.) (05)TAL. 2/77. 12 Ocak 1857 Tarihli Mecidiye nişanı verildiğine dair irade tebliğ edildi; bk. BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun (A.DVN) 120-2.

⁵⁵ Antoine Barthélémy Clot, *Position officielle de Clot Bey en Égypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Dehors de son Titre Officiel*, s. 8 <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2022).

⁵⁶ Cengiz Tomar, “Tûnisî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tunisi> (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2022).

⁵⁷ Clot Bey, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825*, s. 1-2,

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;#>

(Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022), Clot, *Aperçu General sur L'Égypte*, Cilt 2, Fortin Masson et Cie, Paris, 1840, s. 408, ayrıca bk. Aboul-Encin, Puddy, agm, s. 427–432.

⁵⁸ Clot Bey, *Aperçu General sur L'Égypte*, s. 409.

gerekiyordu.⁵⁹ Ebu Za'abel Tıp Mektebi'nin ilk açıldığı dönemdeki organizasyonu hakkındaki değerlendirmelerinin yer aldığı *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical* isimli raporunda Clot Bey aşmak zorunda kaldığı güçlükleri sıralamıştır: -Tıp çalışmalarının önemi ve özel karakterini anlatmak; - Başlangıçta bu nitelikte bir öğretim için hazır öğrenci bulmanın imkansızlığı; - İnsan anatomisine karşı var olan önyargılar; - Fransız tıbbi inceleme ve araştırmalarını Arapçaya çevirebilecek tercümanlar bulmanın ve bu dilde bir tıbbi teknoloji yaratmanın çifte zorluğu; - Öğretim elemanı ve materyal eksikliği.⁶⁰

Diğer yandan o sıralarda gastrointestinal hastalıklar, özellikle dizanteri, göz hastalıkları ve zührevi hastalıklar yaygındı. Çiçek salgınları aralıklı olarak meydana geliyordu.⁶¹ Mehmed Ali Paşa'nın modern tıp konusunda dikkatini salgınlarla mücadeleye verdiği görülmektedir. 1819'da çiçek hastalığına karşı aşının yaygınlaştırılması politikası da yine bu dikkatin sonucudur.⁶² Mısır gibi çiçek sebebiyle çocuk ölümlerinin yüksek olduğu bir ülkede⁶³ aşılama konusu önem arz etmekteydi. Clot'a göre,

“Mısır'ı çok sık kasıp kavuran ve eskiden her yıl elli ila altmış bin çocuğun ölümüne sebep olan çiçek hastalığı salgınlarını ortadan kaldırmak için acilen aşılama başlatılması gerekiyordu. Aşının piyasaya sürülmesi, esasen oldukça kötü olan bu durumu düzeltmeye başladı. Bu aşı uygulaması büyük bir özenle sürdürülmelidir.”⁶⁴

Köylüler oğullarının aşılınmaması için kaçır, onları saklar, aşıcı berberlere saldırabilir ya da rüşvet verebilirdi.⁶⁵ Hastalıklar ve Paşa'nın “yeni devlet plan”ı ve bunların nüfusla ilişkisi dikkatle değerlendirilmişti. Zira Paşa'ya sunulan

---

⁵⁹ Antoine Barthélémy Clot, *De l'Ophthalmie et de la Vaccination; Suivies d'une Esquisse sur les Maladies les Plus Graves de l'Égypte*, Masson et fils, Paris, ty., s. 11.

⁶⁰ Clot, *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical*, s. 1. Ayrıca bk. Lacaine, *Laurent, age.*, s. 185.

⁶¹ Burrow, agm., s. 253. Saint-Marc Girardin, “Méhémet-Ali. Aperçu Général sur L'Égypte, par Clot-Bey”, *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, Cilt 23, Sayı 6, 15 Eylül 1840, s. 905-906. Ayrıca bk. Clot, *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l'Égypte*, s. 1, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4224689w> (Erişim Tarihi: 12 Eylül 2022)

⁶² Fahmy, *Paşanın Adamları*, s. 204.

⁶³ Daniel Panzac, “Population of Egypt in the Nineteenth Century”, *Asian and Africa Studies*, Cilt 21, Sayı 1, 1987, s. 18-19.

⁶⁴ Clot, *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l'Égypte*, s. 2 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4224689w> (Erişim Tarihi: 12 Eylül 2022), Clot, *De l'Ophthalmie et de la Vaccination*, s. 9. Ayrıca bk. Clot Bey, *Introduction de la Vaccination en Égypte en 1827*, s. 27-30, Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 113-115,

⁶⁵ Clot, *Mémoires*, s. 157-158, Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 117.

raporlarda hastalıkların ortaya çıkardığı sorunlar ele alınıyordu.⁶⁶ Clot'a göre nüfusun azalması Mısır ulusunu yüzyıllardır etkileyen hastalıklar sebebiyledir ve ülkenin ilerlemesini engellediği kanaatindeydi. Bu nedenle 1830'larda askerî tabipler aracılığıyla çiçek hastalığına karşı yeni bir aşılama programı yürürlüğe konulmuştu. Özellikle çocuk ölümleri ve hastalıklarını düşürerek nüfusun azalmasını engellemek önemli bir politika halini almıştı.⁶⁷ Bu konuda İstanbul ile bir kıyas yapabilmek adına belirtmek gerekir ki Sultan II. Mahmud zamanında 1839'da çiçek aşısı uygulamasına başlanmış, aşının şeriata uygunluğuna dair fetva dahi çıkarılmıştı, hatta aynı yıl aşı memurları yetiştirilmesi hayata geçirilmişti.⁶⁸

Bu doğrultuda Clot Bey'in en önemli hizmetlerinden biri de ilk olarak eğitilmeleri gereken 2.500 berber ve ebe aracılığıyla tüm ülke çapında aşının tanıtılmasıydı. Kahire'de, Özbekiye Hastanesi'nde merkezî bir aşılama istasyonu tesis edildi. Kahire pazarlarındaki köleler bile, Sudan'dan kervanlarla geldiklerinde ilk önce aşılanıyordu.⁶⁹ Clot Bey, aşılama programının öncelikli olarak orduda uygulanmaya başlanmasını sağladı. Silah altındaki tüm erkeklerin yanı sıra gemiler, okullar, fabrikalar ve erkeklerin bulunduğu her yerde aşı zorunlu hale getirildi.⁷⁰ Diğer taraftan Clot Bey, Mehmed Ali Paşa'ya merkez ve taşra idari birimlerde doktor sayısının yetersizliğini ve Mısır'ın tüm çocuklarının aşılama yararlanmasını sağlamak için özel bir organizasyona ihtiyaç olduğunu bildirmişti:

“Mehmed Ali, ordu doktorlarının aşı hizmetinin organizasyonuna katılmasının imkânsız olduğunu gayet iyi anladı. Daha sonra, aklıma aslında cerrah adıyla eyaletlerin gerçek doktorları kabul edilebilecek berberleri kullanmayı teklif etmek geldi. Kan alma, kazıma, göz hastalıklarını tedavi etme vb. işleri yaptıkları için aşı yapmak onlar için çok daha kolay olmalıydı.”⁷¹

Berberlerin aşılama sürecinde kullanılması hemen başlamamıştı. Bir kısmı buldukları idarî bölgelerdeki doktorların yanında, bir kısmı da Kahire'de

⁶⁶ Khaled Fahmy, “Medicine and Power: Towards a Social History of Medicine in Nineteenth Century Egypt”, *Cairo Papers in the Social Sciences*, Cilt 23, Sayı 2, 2000, s. 16-17.

⁶⁷ Clot, *Aperçu Général sur L'Egypte*, s. 17. Ayrıca bk. Osterhammel, *age.*, s. 257.

⁶⁸ Süheyl Ünver, “Osmanlı Tebabeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, Cilt 2, M.E.B., İstanbul, 1999, s. 952-953.

⁶⁹ Clot, *De l'Ophthalmie et de la Vaccination*, s. 12, Erwin H. Ackerknecht, “From Barber-Surgeon to Modern Doctor”, *Bulletin of the History of Medicine*, Cilt 58, Sayı 4, 1984, s. 545-553, Fahmy, “Medicine and Power”, s. 17.

⁷⁰ Clot, *De l'Ophthalmie et de la Vaccination*, s. 10.

⁷¹ Clot, *De l'Ophthalmie et de la Vaccination*, s. 10.

mekteb-i tıbbiyede bu operasyon için eğitime tabi tutulmuştu. Ayrıca Sağlık Kurulu, uygulamak zorunda oldukları gerekli aşı miktarını sağlamaktan sorumluydu.⁷²

Diğer taraftan çiçek haricinde Mısır'daki sık rastlanan diğer hastalıklar, toplumun tüm kesimlerinde yaygın görülen dizanteri ve Clot Bey'in *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l'Égypte* risalesinde dikkat çektiği Frengidir:

“Pek çok çocuk genellikle sifilitik püstüllerle doğar veya emzirme yoluyla enfeksiyon kapar, bu nedenle her yıl, bu hastalık neticesinde birkaç bin çocuk ölür. Son olarak erkekler kadınların doktor tarafından ziyaret edilmesi ve tedavi edilmesine karşı çıktıklarından, kadınlar sıklıkla sifilitik kazalara! yenik düşerler.”⁷³

Mısırlıların hastalıklardan biri de oftalmidir. Dr. Pruner Kahire'deki gözlemlerine dayanarak göz hastalıklarının özellikle de oftalminin yaygınlığından bahsetmiştir.⁷⁴ Clot Bey'e göre bu hastalığın çaresi şu şekildedir:

“Ağırlığının dörtte bir, üçte bir ve hatta yarısı kadar çinko sülfat ve alümina için bir ons su içeren Luqsor göz damlaları; Bir ons damıtılmış su için 1, 2, 3 ve hatta 4 tane dozunda kostik potaslı göz damlaları; Bir öncekiyle aynı dozlarda bakır sülfatlı göz damlaları. Ancak en iyi yöntem, bir ons damıtılmış su için yukarıdaki ile aynı dozlarda gümüş nitrat kullanılmasıdır.”⁷⁵

Sulu kaşeksi ya da hydremia, çok şiddetli çarpıntılar nedeniyle bir kalp hastalığı olarak kabul edilir, sebebi “sefalet, kötü alışkanlıklar ve yetersiz beslenmedir. Çok tehlikeli olan bu durum, ciltte şişkinlik, sarı bir ten ve aşırı zayıflık ile karakterizedir.”⁷⁶ Clot Bey, bu hastalığın özellikle orduyu etkilediğinden bahsetmektedir: “Mısır ordusunda bu hastalıktan etkilenen çok sayıda asker var. Her alaydaki askerin en az üçte biri hydremia, hizmetlerini yapamayan ve hastanelere gönderilmek zorunda kalan askerler vardı. Bu sebeple, kaşeksili bireylerin artık orduya bile alınmamasını sağlamak için bugün özen gösterilmelidir.”⁷⁷

Diğer yandan sivil sağlık hizmetlerinin ulaşabildiği alanın genişletilmesi çalışmaları ilk olarak Kahire'de başladı. Burada 1840'tan 1847'ye kadar on “sağlık dairesi (ücretsiz tıbbi muayenehane)” ve üç oftalmoloji muayenehanesi kuruldu. Ayrıca İskenderiye'de, 1827'de kurulan deniz hastanesine bağlı altı

⁷² Clot, *age.*, s. 10-11.

⁷³ Clot, *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l'Égypte*, s. 22. Clot, *Mémoires*, s. 161.

⁷⁴ Pruner, *Topographie Médicale du Caire*, s. 109.

⁷⁵ Clot, *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l'Égypte*, s. 4.

⁷⁶ Clot, *age.*, s. 4-5.

⁷⁷ Clot, *Esquisse des maladies les plus graves de l'Égypte*, s. 4.

sağlık dairesi vardı ve 1846'dan beri az sayıda sivil hastaya bakıyordu. Fakat göz hastalıkları muayenehanesi bulunmuyordu.⁷⁸ Clot Bey, askerî sağlık hizmetinin teşekkülünde takip ettiği sistemi sivil sağlık hizmeti için izlemekten daha iyi bir yol olmadığını belirtmiştir. Nitekim aynı hiyerarşi ve aynı şartlar ve yönetmelikler sivil sağlık personeli ve idari personele uygulandı. Kısacası, askerî yönetmelik sivil sağlık hizmetleri için de kabul edildi.⁷⁹ Teşkilat yapısına göre ordu, donanma ve sivil devlet memurları, aynı disipline tabi, aynı muameleyi gören, aynı hiyerarşiye ve emeklilik haklarına sahip tek bir organ oluşturdular. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye her iki hizmetin de idaresini elinde bulunduruyordu. Bu organizasyonun kısa vadede etkisi, ordudaki ölümlerin azalmasıydı. Hatta Clot Bey'e göre, sağlık durumu günden güne iyileştikçe, birliklerin vücutlarını kıran hastalıklar daha nadir görülmeye başlanmıştı.⁸⁰

Clot Bey, kuruluşunda önemli bir rol aldığı modern sağlık teşkilatının sürekliliğini ve daha da gelişmesini arzuluyordu. Mısır idaresinin başına Abbas Paşa (H. 1848-1854) geçtikten sonra sağlık sisteminde yaşanan değişiklikler onu hayal kırıklığına uğratmıştı. Kendi cümleleriyle ifade etmek gerekirse: “*Abbas Paşa, dedesinin eserini yok etmek ve özellikle Fransızların eserlerini hatırlatabilecek her şeyi son izlerine kadar silmekte kararlıydı. Ayrıca sağlık hizmeti, tıp ve ebe okulları vs. de bu politikadan etkilendi. Sağlık idaresinin tüm şubeleri yara aldı...*”⁸¹ Clot Bey, Nisan 1849'da Mısır'dan ayrılmıştır.⁸²

Said Paşa'nın (H. 1854-1863) vali olmasıyla Clot Bey, beş yıl aradan sonra Mısır'a döndü.⁸³ Said Paşa zamanında bilgi ve tecrübesine yeniden başvuru

---

⁷⁸ Jaguilloux, *age.*, s. 30.

⁷⁹ Clot Bey, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825*, s. 6,

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=7510764#> (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022)

⁸⁰ Clot Bey, *age.*, s. 6-7.

⁸¹ Clot Bey, *age.*, s. 7, Antoine Barthélémy Clot, *Relation des Phases Parcourues par l'Institution Médicale en Égypte sous les Gouvernements d'Abbas et de Saïd-Pacha: Suivie du Jugement du Dr Lallemand sur cette Organisation, de la Réouverture de l'École de Médecine du Caire en 1856, du Compte Rendu de l'Examen des Élèves de l'École de Médecine et de l'École d'Accouchement en 1858*, Victor Masson & Fils, Paris, 1858, s. 4, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64898087.texteImage#> (Erişim Tarihi: 30 Aralık 2022). Ayrıca bk. Clot Bey, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825*, s. 6-7, Hassan Effendi Mahmoud, *agm.*, s. 401.

⁸² Clot Bey, *Relation des Phases Parcourues par l'Institution Médicale en Égypte*, s. 4, Clot, *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical*, s. 8 Ayrıca bk. Antoine Barthélémy Clot Bey, *Réorganisation du Service Médical civil et Militaire d'Égypte en 1856 sous le Gouvernement de Saïd Pacha*, *Règlements*, Paris, E. Thunot et Cie, 1862, s. 1-2.

⁸³ Clot Bey, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825*, s. 7,

Clot Bey, sağlık hizmetinin her dalıyla ilgili idareyi devralmış ve yeni şartlara göre eski düzenlemeleri değiştirmiştir. Her şeyden önce, eyaletlerin tıbbi idaresini geliştirme ve genişletmeye odaklanmıştır.⁸⁴ Ancak sağlığının bozulması sebebiyle görevinden istifa ederek Mısır'dan tamamen ayrılmıştır. Bu dönemde Clot'un Mısır'da sağlık hizmetleri konusundaki ivmenin devamına önem verdiğini kendi satırlarından öğreniyoruz:

“1858'den beri Fransa'ya döndükten sonra tek bir dileğim kaldı: Tüm varlığımı dolduran, bu kadar çok iyilik üreten çalışmanın devam etmesi ve gelişmesini görmek; çünkü tıp kurumları Mısır medeniyetini ileriye doğru büyük bir adım attırdı. Bu güzel ülkenin yenilenmesine takdire şayan bir şekilde yardımcı olan ve kendisine böyle güçlü bir yardımda bulunan büyük ulus, bu kurumların varlığına büyük bir ilgi göstermekten başka bir şey yapamaz, çünkü her zaman bilimsel ilerlemenin merkezinde yer almış olduklarından, onlar, gelecekte Nil Vadisi için uygarlığın ve ilerlemenin en kesin garantisidirler.”⁸⁵

Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical et du Service de Santé Civil et Militaire de l'Égypte au Commencement de Mars 1849 (Mart 1849 Başında Mısır'da Tıp Eğitimi ve Sivil ve Askeri Sağlık Hizmetlerinin Durumu Raporu)'nda kamu hizmetinin bu zor kolunda önemli ilerlemeler kaydedilmesine vesile olduğunu ve kendisini adadığı bu alanda temel güçlüklerin aşılmasını sağladığını söylemiştir.⁸⁶ Clot Bey Mısır'da modernleşme çabalarının makus talihine farkında olmadan referans vermektedir. Kişilerin heves ve çabalarına bağlı veya konjonktüre göre değişen bir modernleşme, istikrarlı ve eklektik bir ilerlemenin yaşanmasına mâni olmuştur.

Sonuç

Bu çalışma Marsilya'dan Mehmed Ali Paşa'nın davetiyle gelen Dr. Antoine Barthélémy Clot'un, Mısır ahvali, gerçekleştirmeye çalıştığı sağlık reformu ve vali ile ilişkilerini merkeze almaktadır. Ayrıca Clot Bey ve Mehmed Ali Paşa özelinde modern tıbbın Mısır'da ihdasına yönelik tarihsel anlatının kolonyalizm bağlamının dışında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu araştırmada, Mısır'da tıp eğitim ve pratiğinin modernleşmesi konusu Mehmed Ali Paşa'nın Fransa'dan doktor talebi üzerine başlayan ve Batılı bir sömürgeci tarafından dayatılmayan bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Clot Bey'in gözlem ve

---

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;#>

(Erişim Tarihi: 3 Eylül 2022)

⁸⁴ Clot Bey, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825*, s. 8.

⁸⁵ Clot Bey, *age*, s. 8.

⁸⁶ Clot Bey, *Compte-Rendu de L'État L'Enseignement Médical*, s. 5

çalışmalarını merkeze aldığımızda bağlamı sömürgecilik tarihine yerleştirmek yanıltıcı olmaktadır. Nitekim o Mısır'a Fransa'nın bir memuru olarak gelmemiş ve valinin davet ve izniyle çalışmalarını sürdürmüştür. Tıpkı İstanbul'da 1827'de açılan tıbhane ve cerrahhane-i âmirenin Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane olduktan sonra başına muallim-i evvel olarak 1838'de Avusturyalı askerî hekim Dr. Charles Ambroise Bernard (1808-1844)'ın getirilmesi örneğinde olduğu gibi.

Bir başka amacımız da Türkiye'de hakkında fazla malumat bulunmayan Mısır'daki sihi reform ve onun en mühim aktörü Clot Bey'e dikkat çekmektir. Clot Bey'in merkeze alınması, doğrudan idaresi ve rehberliği altında Mısır'ın ilk modern halk sağlığı ve tıp okullarının kurulmasını ve aşılama, karantina, tıp öğrencileri için kültürel olarak uyumlu bir müfredatın geliştirilmesi ve Mısır'ı etkileyen başlıca salgın hastalıkları ele alan sağlık politikaları ve uygulamaları gibi alanlardaki büyük katkısı sebebiyledir. Kimi zaman halkın bazen de yerel veya merkezi bürokrasinin direnişine rağmen Paşa'nın desteğiyle Clot Bey, Mısır tıp eğitim ve pratiğinin temellerini attı. Kaçınılmaz olarak çağdaş literatür onu 19. yüzyıl Mısır'ının önde gelen "tıp kahramanı" ilan etmiştir.

Mısır'da Mehmed Ali Paşa zamanında yapılan sihi reformun tarihini devrin hâkim tıbbî gerçekleri ve ekonomik ve askerî yönelimleri bağlamında açıklamak gerekmektedir. Tıbbi gerçeklerden kastımız 19. yüzyılda nüfus ve toplumlar üzerinde hâlâ baskı yaratan kolera ve veba salgınları ve bunlarla mücadele için başvurulan karantina uygulamalarıdır. Örneğin büyük pamuk tarlalarında ziraî kapitalizmin iş gücünü oluşturacak ya da ordunun insan kaynağını meydana getirecek sağlıklı nüfusu korumak için modern tıbbin sunduğu yaptırım, tedavi imkânının sağlanması ve ilgili tesislerin kurulmasını ne Mısır ne de İstanbul görmezden gelebilirdi. Ayrıca 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu merkezinde ordu reformu ve isyanlar gündemi meşgul ediyordu. Nitekim Yunan bağımsızlığından sonra en büyük hasım olarak Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın "yeni" ordusu belirmişti. 1831 itibarıyla Dersaadet'in rakibi olarak Mısır ve Biladü's-Şam'da kontrol tamamen Mehmed Ali Paşa'ya geçmişti. Fakat Paşa'nın askerinin sağlığını, dolayısıyla da ordunun insan gücünü koruma arzusu İstanbul'dakilerle ortak endişe konusuydu. Bu sebeple Mısır'da tıp reform tarihini Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme bağlamında ele almak, bir kıyas imkânı da sunacağı için önemlidir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

İrade Eyâlet-i Mümtâze Mısır (İ. MTZ.) (05)TAL. 2/77.

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun (A.DVN). 120-2.

Antoine Barthélémy Clot Bey'in Hatırat ve Raporları

CLOT Antoine Barthélémy (1830) *Compte Rendu des Travaux de l'Ecole de Medicine d'Abou-Zabel*, Marseille.

CLOT BEY Antoine Barthélémy (1840) *Aperçu Général*, C 2, Fortin, Masson et cie Paris.

CLOT BEY Antoine Barthélémy (1840) *Fragments d'un Ouvrage du Docteur Clot-Bey sur l'Égypte*, Impr. de Béthune et Plon, Paris.

CLOT BEY Antoine Barthélémy (1841) Clot Bey's Observations on Egypt, *Foreign Quarterly Review*, Cilt 27, s. 362-391.

CLOT BEY Antoine B. (1844) *Kunûz al-Sibha ve-Yavâkât al-Mihna*, Fransızca'dan Çev. Muhammed Şafi, Matbaat Bulak, al-Kahire.

CLOT BEY Antoine-Barthélémy (1851) *Coup d'oeil sur la Peste et les Quarantaines: à l'Occasion du Congrès Sanitaire Réuni à Paris au mois de Juillet 1851*, Chez Victor Masson, Paris.

CLOT BEY Antoine Barthélémy (1862) *Réorganisation du Service Médical civil et Militaire d'Égypte en 1856 sous le Gouvernement de Saïd Pacha*, Règlements, Paris, E. Thunot et Cie.

CLOT BEY Antoine Barthélémy (1866) Lettre sur la Peste Écrite, A. M. Mimaut. Consul General et Reponse de M. Mimaut, 1835, *Derniers Mots sur la Non-Contagion de la Peste*, Victor Masson and Fils, Paris.

CLOT BEY Antoine Barthélémy (T.Y.) *Introduction de la Vaccination en Égypte en 1827. Organisation du Service Médico-Hygiénique des Provinces en 1840. Instructions et règlements relatifs à ces deux services*, Victor Masson & Fils, Paris.

CLOT Antoine Barthélémy (T.Y.) *De l'Ophthalmie et de la Vaccination; Suivies d'une Esquisse sur les Maladies les Plus Graves de l'Égypte*, Masson et fils, Paris.

CLOT BEY, Antoine Barthélemy (1949) *Mémoires de A. B. Clot Bey*, Edit. Jacques TAGHER, l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire.

Rapor ve Hatıratlar

BOWRING John (1840) *Report on Egypt and Candia Adressed to the Right Hon. Lord Viscount Palmerston, Her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs*, W. Clowes and Sons, London.

DOR V. Edouard (1872) *L'Instruction Publique en Egypte*, A. Lacroix, Berboeckhouen et Cie., Paris.

EUZIERE F. M. (1853) *Topographie médicale du Caire*, Impr. de Arnau d, Marseille.

GIRARDIN Saint-Marc (1840) Méhémet Ali. *Aperçu Général sur L'Égypte*, par Clot-Bey, *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, Cilt 23, Sayı 6, s. 905-920.

- LARREY D. J. (1803) *Relation Historique et Chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient, en Egypte et en Syrie*, Chez Demonville et Sœurs, Paris.
- MILROY Gavin (1846) *Quarantine and the Plague (Being a Summary of the Report on these Subjects Recently Addressed to the Royal Academy of Medicine in France, with Introductory Observations, Extracts from Parliamentary Correspondence, and Notes)*, Samuel Highley, London.
- PRUNER F. (1847) *Topographie Medicale du Caire avec le Plan de la Ville et des environs*, Munich.
- SANDWICH F. M. (1902) The History of Kasr al-Aini and the Modern School of Medicine in Egypt, *British Medical Journal*, s. 909-910.
- ST. JOHN J. A. (1834) *Egypt and Mohammed Ali*, Cilt 2, London.
- YACOUB ARTIN PASHA (1890) *L'Instruction Publique en Egypte*, Ernest Leroux, Paris.

Kitap, Makale ve Tezler

- ANONİM (1833) Lancet Gallery Medical Portraits Clot Bey, *The Lancet*, Cilt 20, s. 88–91.
- ANONİM (1868) Necrologie: Clot Bey (Antoine- Barthélemy), *Journal des Connaissances Médicales Pratiques et de Pharmacologie*, Cilt 36, Sayı 35, s. 569-570.
- ANONİM (1868) Clot Bey, *The Boston Medical Journal*, Cilt 79, Sayı 2- 18, s. 285-286.
- ANONİM (1989) Dr. Clot-Bey, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, Cilt 52-53, s. 95–110.
- ANONİM (1897) L'ART en Province: Les Collectionneurs Marseillais, *L'Œuvre d'art: revue bi-mensuelle illustrée*, s. 107.
- ABDELAZIZ Adel- KASSAB Salah Eldin-ABDELNASSER Asmaa- HOSNY Somaya (2018) Medical Education in Egypt: Historical Background, Current Status, and Challenges, *Health Professions Education*, Cilt 4, s. 236–244.
- ABDULKARİM Ahmad Izzat (1938) *Tarikh al-Ta'lim fi Asr Mubammad Ali*, Maktebetü'l-Nahda al-Misriyye, Kahire.
- ABOUL-ENEIN Basil H.- PUDDY William (2016) Contributions of Antoine Barthelemy Clot (1793–1868): A Historiographical Reflection of Public Health in Ottoman Egypt, *Journal of Medical Biography*, Cilt 24, Sayı 3, s. 427-432.
- ABUGIDEIRI Hibba (2010) *Nationalism and Medical Discourse- Gender and the Making of Modern Medicine in Colonial Egypt*, Farnham, Ashgate.

- ACKERKNECHT Erwin H. (1942) Primitive Medicine and Culture Pattern, *Bulletin of the History of Medicine*, Cilt 12, Sayı 4, s. 545-574.
- (1984) From Barber-Surgeon to Modern Doctor, *Bulletin of the History of Medicine*, Cilt 58, Sayı 4, s. 545-553.
- ARGÉMI Bruno (2014) Jomard, Clot Bey et la Modernisation de la Médecine dans l'Égypte de Méhémet Ali, *Bulletin de la Sabix*, Cilt 54, s. 23-30.
- ARNOLD David (1993) Medicine and Colonialism, *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Ed. W. F. Bynum and Roy Porter, Cilt 2, Routledge, London.
- (1993) *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, University of California Press, Berkeley.
- BONHOMME Edna (2017) *Plagued Bodies And Spaces: Medicine, Trade, And Death In Ottoman Egypt And Tunisia, 1705-1830 Ce*, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- BULMUŞ Birsen (2010) Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, s. 45-51.
- BOURGUÈS Léon (1880) Histoire du Dr Clot Bey, *Revue de Marseille et de Provence*, s. 295-310.
- BURROW Gerard N. (1975) Clot-Bey: founder of western medical practice in Egypt, *Yale Journal of Biology and Medicine*, Cilt 48, Sayı 3, s. 251-257.
- CHIFFOLEAU Sylvia (1995) Itinéraires Médicaux en Égypte, *Revue Tiers Monde*, Cilt 36, Sayı 143, s. 515-530.
- CHIFFOLEAU Sylvia (1997) *Médecines et Médecins en Égypte: Construction d'une identité professionnelle et projet médical*, L'Harmattan, Paris.
- DODWELL Henry (1931) *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge.
- DUBOIS Christian Jean (2013) *Clot Bey- Médecin de Marseille, 1793-1868*, Jeanne Laffitte, Paris.
- ELSHAKRY Marwa (2013). *Reading Darwin in Arabic, 1860–1950*, University of Chicago Press, Chicago.
- ERTEKİN Cumhur (2022) *Tıbbın Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ESTES J. Worth- KUHNKE LaVerne (1984) French Observations of Disease and Drug Use in Late Eighteenth-Century Cairo, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, Cilt 39, s. 121-152.
- FAHMY Khaled (1998) Law, Medicine and Society in Nineteenth Century Egypt, *Droits d'Égypte: Histoire et Sociologie*, Cilt 34, s. 17-52.

- (1999) *The Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth-century Egypt*, *Islamic Law and Society*, Cilt 6, Sayı 2, s. 224-271.
- (2000) *Medicine and Power: Towards a Social History of Medicine in Nineteenth Century Egypt*, *Cairo Papers in the Social Sciences*, Cilt 23, Sayı 2, s. 15-62.
- (2010) *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz ZARAKOLU, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- (2018) *In Quest of Justice: Islamic Law and Forensic Medicine in Modern Egypt*, University of California Press, California.
- GALLAGHER Nancy Elizabeth (1990) *Egypt's Other Wars Epidemics and the Politics of Public Health*, Syracuse University Press, Syracuse.
- HASSAN EFFENDİ MAHMOUD (1866) *La médecine en Orient; l'École de Médecine d'Égypte*, *L'Union Médicale*, Cilt 30, Sayı 63, s. 393-404.
- HEADRICK Daniel (1981) *Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, New York.
- HEYWORTH-DUNNE J. (1938) *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Luzac and Company, London.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin (2012). *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, The American University in Cairo Press, Cairo
- JAGAILLOUX Serge (1986) *La Médicalisation de l'Égypte au XIXe Siècle (1798-1918)*, Editions Recherches sur les civilisations, Paris.
- KENNY Charles (2022) *Salgın Döngüsü İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaşı*, Çev. Şule ÖLEZ, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUHNKE LaVerne (1990) *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth Century Egypt*, University of California Press, Berkeley.
- LACAINÉ Victor- Laurent, H. Charles (1866) *Biographies et Nécrologies des Hommes Marquants du XIXe Siècle*, Cilt 9, Paris.
- MADDEN Frank Cole (1919) *The Surgery of Egypt*, Nile Mission Press, Cairo.
- MARKS Shula (1997) *What Is Colonial about Colonial Medicine? And What Has Happened to Imperialism and Health?*, *Social History of Medicine*, Cilt 10, Sayı 2, s. 205–219.
- MİNAWİ Mahmud (2000). *Târîhü'l-Nabda el-Tıbbiyya al-Misriyya: Mathaf Qasru'l-'Aini*, Nahdat Mısır, Kahire.
- MYNNTI Cynthia (1989) *Medical Education: The Struggle for Relevance*, *Middle East Report*, Cilt 161, Kasım-Aralık, s. 11-15.

- OSTERHAMMEL Jürgen (2022) *Dönüşen Dünya Küresel 19. Yüzyıl*, Çev. Mustafa TÜZEL, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- PANZAC Daniel (1987) Population of Egypt in the Nineteenth Century, *Asian and Africa Studies*, Cilt 21, Sayı 1, s. 11-39.
- (1989) Médecine Révolutionnaire et Révolution de la Médecine dan l'Égypte de Muhammad Ali: Le Dr. Clot-Bey, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, Cilt 52-53, s. 95–110.
- RAGAB Ahmed (2016) Monsters and Patients: An Archaeology of Medicine, Islam, and Modernity, *History and Theory*, Cilt 55, Sayı 4, s. 112-130.
- RAMASUBBAN Radhika (1982) *Public Health and Medical Research in India: Their Origins under the Impact of British Colonial Policy*, SAREC, Stockholm.
- RUF Henri (2011) Antoine Barthélémy Clot Bey, un Médecin Marseillais Fondateur de la Médecine Occidentale en Egypte, *Histoire des Sciences Medicales*, Jan-Mar, Cilt 45, Sayı 1, s. 71-80.
- SARIYILDIZ Gülden (1994) Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri, *Belleten*, Cilt 58, Sayı 222, s. 329-376.
- (2001) XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-26 Mayıs 2000) Bildiriler*, İstanbul, s. 309-319.
- SONBOL Amira el-Azhary (1991) *The Creation of a Medical Profession in Egypt, 1800-1922*, Syracuse University Press, New York.
- ÜNVER Süheyl (1999) Osmanlı Tebabeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar, *Tanzimat*, Cilt 2, MEB., İstanbul, s. 933-966.
- VARLIK Nüket (2015) *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600*, Cambridge University Press, New York.
- VIVIAN Cassandra (2012) *Americans in Egypt, 1770-1915: Explorers, Consuls, Travelers, Soldiers, Missionaries, Writers and Scientists*, McFarland & Company, Jefferson, North Carolina, s. 43-44.

İnternet Kaynakları

- AKSAKAL Layla J. (2003) *The Sick Man and his Medicine: Public Health Reform in the Ottoman Empire and Egypt*, Harvard University, Cambridge <https://dash.harvard.edu/handle/1/10015270> (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2023).
- CLOT BEY Antoine Barthélémy (T.Y.) *Règlements Approuvés par le Ministre de l'Instruction Publique (Pour les Écoles de Médecine d'Égypte)*, impr. de Vial, Marseille <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4224690j> (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2023).

----- (1849) *Compte Rendu de l'État de l'Enseignement Médical et du Service de Santé Civil et Militaire de l'Égypte au Commencement de Mars 1849*, Victor Masson, Paris. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k28755h> (Erişim Tarihi: 1 şubat 2023).

----- (1857). *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825, et des Différentes Phases Qu'il a Subies Jusqu'en 1857*.

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;#_ (Erişim Tarihi: 3 Eylöl 2022).

----- (1857) *Relation des Phases Parcourues par l'Institution Médicale en Égypte sous les Gouvernements d'Abbas et de Saïd-Pacha: Suivie du Jugement du Dr Lallemand sur cette Organisation, de la Réouverture de l'École de Médecine du Caire en 1856, du Compte Rendu de l'Examen des Élèves de l'École de Médecine et de l'École d'Accouchement en 1858*, Victor Masson & Fils, Paris.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64898087.texteImage#> (Erişim Tarihi: 30 Aralık 2022).

----- (T.Y.) *Position Officielle de Clot-Bey en Égypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Debors de son Titre Officiel*, <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> (Erişim Tarihi: 2 Eylöl 2022).

----- (T.Y.) *Esquisse des Maladies les Plus Graves de l'Égypte*

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4224689w__ (Erişim tarihi: 12 Eylöl 2022).

SARIYILDIZ Gülden, *Karantina, Diyanet İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karantina> (23 şubat 2023).

TOMAR Cengiz, *Tûnisî, Diyanet İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tunisi> (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2022).